

УДК: 94(477)«1935/1936»

М. П. Жолоб

ORCID: 0000-0003-0745-8412

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

М. А. Журба

ORCID: 0000-0001-9691-8913

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

В. О. Доценко

ORCID: 0000-0003-1131-1675

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

M. Zholob

National Pedagogical Dragomanov University

M. Zhurba

National Pedagogical Dragomanov University

V. Dotsenko

National Pedagogical Dragomanov University

**ПРИМУСОВЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ПОЛЯКІВ І НІМЦІВ ІЗ
ПРИКОРДОННОЇ ЗОНИ УСРР (1935–1936 РР.): ПЕРЕБІГ,
СПРИЙНЯТТЯ, ОПІР**

*The Forced Migration of Poles and Germans from the Ukrainian SSR Border Zone
(1935 – 1936): Course, Features, Resistance*

У статті аналізується депортація поляків та німців із районів, що біля західного кордону УСРР, яку організувала радянська влада протягом 1935–1936 рр. З'ясовано причини та описано перебіг переселення цих етноспільнот з прикордонних територій. Охарактеризовано організаційні заходи влади, що мали забезпечити підготовку селян до від'їзду. Проаналізовано розмови, котрі циркулювали у колі переселенців на тему з'ясування причин їхнього становища та несприятливих умов проживання на новому місці. Окреслено форми спротиву польського та німецького селянства владі у ході переселенської кампанії.

Ключові слова: поляк, німець, переселенець, депортація, радянська влада, Україна.

The article analyzes the deportation of Poles and Germans from the western border of the USSR in 1935-1936, organized by the Soviet authorities. The real and declared reasons for the resettlement of these ethnic communities from the border areas are clarified. The course of resettlement of "Western national minorities" and the number of persons subject to deportation were determined. The mechanism of making and adjusting the relevant decisions by certain parts of the Communist Party at different stages of the resettlement campaign is revealed. The organizational measures of the authorities to prepare Polish and German peasants for departure were characterized, namely: notification of peasants concerning their forced relocation, monitoring of further actions of migrants, ensuring delivery of peasants and their property to railway stations from

which echelons were departed, preparatory work for loading cargo and placing peasants on cars. The conversations circulated among the migrants on the topic of finding out the reasons for their situation and unfavorable living conditions in the new places were analyzed. Forms of resistance of the Polish and German peasantry to the resettlement policy of the Bolsheviks were outlined, including: spreading provocative rumors, calls to revolt, and threats to those involved in resettlement, physical injuries, suicide threats, destruction of their property, escape to Poland.

Keywords: Pole, German, immigrant, deportation, Soviet authorities, Ukraine.

Антигуманна політика більшовиків мала значну кількість проявів, одним із яких стали акції примусового переселення національних меншин, що сягали своїм корінням депортації царським режимом волинських німців під час Першої світової війни. Якщо депортація селян на початку 1930-х рр. під час кампанії з розкуркулення ґрунтувалася на класовому підході до вирішення проблеми усунення «політично неблагонадійного населення» з кону повсякденного життя села, то головним критерієм зарахування до когорти примусових переселенців у середині цього ж десятиліття вже слугувала національна приналежність особи.

Метою статті є аналіз процесу примусового переселення радянською владою національних меншин УСРР, що мешкали на західному кордоні республіки, який тривав упродовж 1935 – 1936 рр., та реакцію на нього польських і німецьких депортантів.

У дослідженні використано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, діалектичний) та спеціально-наукових (структурно-функціональний, проблемно-хронологічний, історико-описовий, історико-порівняльний) методів історичного пізнання, залучено інструментарій соціальної антропології. Структурно-функціональний метод дозволив розкрити механізм репресій проти польського та німецького населення західного прикордоння УСРР. Проблемно-хронологічний метод надав змогу логічно послідовно простежити процес його депортації. Завдяки залученню історико-описового методу, через призму зображення повсякденного життя репресованих, було здійснено спробу подати реальну картину самого перебігу

депортацій у сенсі їх реальної процедури. Використовуючи ментально-компаративний метод, було виокремлено світоглядні аспекти соціальної рефлексії репресованих. Історико-порівняльний метод дозволив проаналізувати види латентного та відвертого опору заходам примусового переселення.

Проблему примусового переселення поляків та німців України у нашій державі досліджували як вчені, що спеціалізуються на безпосередньому вивченні етноспільнот (Єременко, Т. І. 1994; Чирко Б. В. 2016; Stronsky, G. 2013), так й історики, чий науковий інтерес не обмежується визначеною проблематикою (Кульчицький, С. В. 1998; Подкур, Р. Ю. 2001). З-поміж істориків, які на сучасному етапі розвитку соціогуманітарної науки продовжують, як і ми, працювати над темою депортації «західних» національних меншин з прикордонних територій УСРР потрібно згадати О. Розовик (Розовик, О. 2019). Важливе значення для наукової розробки обраної нами теми мало опрацювання матеріалів багатотомного видання «Реабілітовані історією». Кожна книга цієї серії містить історичні студії, спогади та віднайдені в українських архівах (центральных, обласних, галузевих) документи, що стосуються репресивної політики радянської влади. Крім вітчизняних науковців окреслену проблему досліджували й зарубіжні історики, серед яких варто назвати прізвище В. Дьоннінгхауса (Деннингхаус, В. 2011).

Зміни геополітичної ситуації в світі, викликані агресією Японії на Далекому Сході в 1931 р. та приходом націонал-соціалістської партії Німеччини на чолі з А. Гітлером до влади в 1933 р., спонукали вище партійне керівництво СРСР посилити політичний контроль за настроями членів радянського суспільства. Передусім це стосувалося районів УСРР, що межували з «панською» Польщею та «боярською» Румунією. Саме з території цих країн, на переконання Й. Сталіна, існувала найбільш імовірна загроза агресивних дій «капіталістичних сил» проти СРСР. В планах підготовки до неминучої війни особливе місце

займало так зване «очищення» західних прикордонних областей від «політично неблагонадійного населення», передусім представників «західних» національних меншин – поляків і німців¹.

Керуючись вимогами директивної телеграми ЦК ВКП(б) за № 513 від 9 грудня 1934 р., ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію переселення польського і німецького населення з районів їх компактного проживання на заході УСРР. Сімнадцятого грудня 1934 р. згідно рішення Політбюро ЦК КП(б)У в 11 районах України було встановлено прикордонний режим, що означало очищення їх від «антирадянських елементів». Політбюро ЦК КП(б)У 2 січня 1935 року ухвалило постанову «Про переселення 8000 господарств із прикордонної смуги». Подальшу конкретизацію акція отримала в постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 року «Про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та переселення в прикордонні райони 4000 кращих колгоспників з Київської та Чернігівської областей». Всього з Вінницької області в Донецьку, Дніпропетровську та Харківську області в лютому-березні 1935 року було вивезено 32 ешелони переселенців (2864 господарств, 12828 осіб), а з Київщини – 56 ешелонів (5478 господарств, 26168 осіб). Серед них було 2866 польських та 1903 німецьких господарств. Але на цьому влада не зупинилася. 25 листопада 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про переселення 6-7 тисяч польських та німецьких господарств за межі України. У січні 1936 р. було депортовано 1500 польських родин².

¹ Вступ до розділу «Політичні репресії на Вінниччині (1918 – 1980-ті роки» // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 39.

² Вступ до розділу «Політичні репресії на Вінниччині (1918 – 1980-ті роки» // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 41-43.

Згідно постанови Ради Міністрів СРСР «Про виселення із УСРР і господарське облаштування в Карагандинській області Казахської СРР» від 28 квітня 1936 р. № 776-120 «цілком таємно» із 800-метрової прикордонної зони, що простягалася уздовж радянсько-польського західного кордону СРСР, слід було виселити «політично неблагонадійні елементи та класово-ворожі елементи». Вістря переселенської кампанії знову спрямовувалося на польське та німецьке прикордонне населення¹. Під час цієї акції було депортовано 15 тис. господарств – 35820 поляків і трохи менше 10 тис. німців (Бугай, Н. Ф. 2006, с. 70).

З метою запобігання небажаних ексцесів на зразок втеч осіб, яких передбачалося депортувати, здійснення ними фізичного опору, розпродажу або знищення власного майна, підготовка переселенських операцій проводилася у цілковитій таємниці².

Секретарі обласних комітетів КП(б)У, отримавши від ЦК КП(б)У інформацію про кількість осіб, яких належало депортувати, негайно повідомляли про це секретарів комітетів КП(б)У прикордонних районів. Підготовка до переселення здійснювалася під керівництвом спеціальних комісій. До їх складу входили секретарі районних партійних комітетів, представники обкому КП(б)У та надіслані ЦК КП(б)У «віддані члени партії». Останні, згідно заздалегідь визначених цифр, за участі місцевих представників влади здійснювали відбір сімей, які найбільше відповідали критеріям, що були

¹ Документ № 45. Директива секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського секретареві Жмеринського райкому партії про завдання на період безпосереднього здійснення операції по депортації політично неблагонадійних сімей з прикордонної смуги // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 193.

² Вступ до розділу «Політичні репресії на Вінниччині (1918 – 1980-ті роки)» // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 42.

необхідні для їх включення до реєстру «політично неблагонадійних осіб»¹. При цьому комуністи користувалися матеріалами районних відділів НКВС в яких знаходилася компрометуюча інформація щодо осіб, які належали до когорти «неблагонадійних національностей»². Узгоджені списки передавалися до ЦК КП(б)У для остаточного затвердження. У разі відхилення рекомендацій щодо депортації окремих сімей переселенські комісії мали наготові «резервний» перелік кількох десятків господарств³. Кількість осіб, яка до нього входила становила 5% від загального числа переселенців. З кожного поселення планувалося виселяти не менше десяти сімей⁴.

В переселенських операціях брали участь співробітники НКВС, міліція та прикордонники. Під виглядом проведення тактичних польових навчань у найбільш проблемні села надсилалися військові частини⁵. До участі у здійсненні депортаційних заходів районні партійні комітети залучали сільських активістів,

¹ Документ № 37. Директива секретаря Вінницького обкому КП(б)У Р. Бегайло секретареві Жмеринського райкому партії Кримському про першочергові заходи щодо організації депортації з району політично неблагонадійних осіб // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 177-178.

² Документ № 45. Директива секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського секретареві Жмеринського райкому партії про завдання на період безпосереднього здійснення операції по депортації політично неблагонадійних сімей з прикордонної смуги // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 193.

³ Документ № 39. Повідомлення секретаря Жмеринського райкому КП(б)У Кримського секретареві Вінницького обкому партії В. Чернявському про здійснення заходів по підготовці депортації господарств // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 180.

⁴ Документ № 45. Директива секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського секретареві Жмеринського райкому партії про завдання на період безпосереднього здійснення операції по депортації політично неблагонадійних сімей з прикордонної смуги // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 193.

⁵ Документ № 42. Витяг із протоколу № 5 засідання Вінницької обласної комісії з питання депортації з прикордонної смуги і вселення колгоспників-ударників // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 185.

що, як видається, за отримання у винагороду частини залишеного переселенцями майна, охоче погоджувалися на співпрацю¹.

Осіб, які підлягали депортації, попереджали про переселення за 7 днів до від'їзду². Для цього співробітники НКВС приїздили в село, наказували мешканцям влаштувати збори громади, а потім по черзі викликали окремих її членів до кабінету (в сільраді), де повідомляли про виселення (Ковальчук, С. 2012, с. 165). Тим кому не пощастило пояснювали, що вони переселяються углиб країни через те, що не доклали належних зусиль «для зміцнення кордону та колгоспного ладу» (Ковальчук, С. 2012, с. 164). Тяжко хворих, які були членами сімей, що їх належало депортувати, заборонялося транспортувати до місця нового проживання. Влада наказувала переселенцям, які мали подібні проблеми, залишити таких осіб «до одужання» для догляду родичам (Ковальчук, С. 2012., с. 165).

Іноді поспіх, який супроводжував роботу переселенських комісій, призводив до того, що таємна інформація з приводу проведення операції ставала відомою селянам задовго до її офіційного оголошення. Так, в одній із селянських хат с. Цмовка Шепетівського району член переселенської комісії залишив документи, що містили перелік осіб, яких належало депортувати³. Одразу після оголошення про переселення, для нагляду за кожною сім'єю переселенців

¹ Документ № 40. Доповідна записка уповноваженого Вінницького обкому КП(б)У у Жмеринському районі Трахтмана завідувачому сільгоспвідділом обкому Бурову про заходи по підготовці депортації родин із району // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 181.

² Документ № 47. План-інструкція обов'язків бригадирів на 7-денний період з часу оголошення про виселення з прикордонної смуги та доставки їх на залізничні станції для відправки ешелонами // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 197.

³ Документ № 43. Витяг із протоколу № 6 Вінницької обласної комісії з питань стану депортації // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 187.

залучалося по одному або двоє сільських активістів¹. Так, подвір'я польської сім'ї Копицяків, яка мешкала у с. Городок на Поділлі, вартував секретар комсомольської організації, ветеринарний фельдшер О. Охота. Чоловік ходив услід за главою сім'ї М. Копицяком, – на город, до криниці, до клуні, – спостерігав, щоб той нічого не зміг заховати або втекти (Копицяк, Ц. 2008, с. 636).

У селі встановлювалися також чергування «чесних, перевірених» колгоспників, які мали здійснювати нічні обходи села².

Будинки і надвірні будівлі переселенців передавалися у розпорядження сільрад, їх категорично заборонялося продавати (Ковальчук, С. 2012, с. 165). Протягом семиденного терміну з дня офіційного оприлюднення наказу про депортацію уповноважені особи облікували майно, яке переселенці бажали забрати із собою. Кожній сім'ї для перевезення вантажу до пункту збору, що знаходився на найближчій залізничній станції, надавалося у користування три підводи³. На кожну велику родину виділявся товарний вагон. Дозволялося брати місячний запас продуктів харчування, а також худобу та свійську птицю (Кур'ята, Б. С. 2006, с. 141). З переліку наявних у селянській господі меблів дозволялося брати лише скриню. Оскільки перевезення інших меблів через нестачу вагонів було заборонене, переселенцям пропонувалося їх продати

¹ Документ № 46. Витяг із доповідної записки відповідального контролера групи партрадконтролю Штейнварца секретареві Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському про порушення законності у колгоспах Могилів-Подільського району // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 195.

² Документ № 47. План-інструкція обов'язків бригадирів на 7-денний період з часу оголошення про виселення з прикордонної смуги та доставки їх на залізничні станції для відправки ешелонами // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 197.

³ Документ № 47. План-інструкція обов'язків бригадирів на 7-денний період з часу оголошення про виселення з прикордонної смуги та доставки їх на залізничні станції для відправки ешелонами // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 198.

(Ковальчук, С. 2012, с. 165). У повістках, що видавалися особам, яких у серпні 1936 р. належало депортувати з території Новоград-Волинського району йшлося про те, що кожна переселенська сім'я має право взяти із собою сільськогосподарський інвентар, коней, худобу, візки, упряж, особисті негроміздкі речі, загальна вага яких мала не перевищувати 40 пудів, тобто 650 кг, продовольство і фураж. На час перебування в дорозі, що мало тривати близько 15 днів, пропонувалося взяти печений хліб та приварок для приготування гарячої їжі¹.

Під приводом спостереження за дотриманням порядку та охорони майна, переселенців по дорозі до вантажних пунктів, що знаходилися на залізничних станціях, супроводжувала охорона, яка складалася з сільських активістів і міліції².

З метою уникнення небажаних ексцесів під час завантаження майна переселенців до вагонів поїзда (тривалість цього процесу, як засвідчила практика, могла сягати 12 годин), влада організовувала продаж речей першої необхідності та продуктів харчування, забезпечувала умови для здійснення гігієнічних процедур, заздалегідь турбувалася про обладнання на залізничній станції приміщення для захисту від холоду³. Попри це, переселенці, чекаючи на

¹ Документ № 7. Повістка жителю с. Марущівка Новоград-Волинської міськради Київської області М. Л. Нейцу про переселення його разом із сім'єю до Казахстану // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга. 2015. С. 68.

² Документ № 42. Витяг із протоколу № 5 засідання Вінницької обласної комісії з питання депортації з прикордонної смуги і вселення колгоспників-ударників // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 186.

³ Документ № 45. Директива секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського секретареві Жмеринського райкому партії про завдання на період безпосереднього здійснення операції по депортації політично неблагонадійних сімей з прикордонної смуги // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 193.

відправлення ешелону, нерідко змушені були спати на підлозі (Ковальчук, С. 2012, с. 166).

Інформацію про деталі депортації комуністи вважали за потрібне якомога довше тримати в таємниці. Така поведінка влади стала причиною наростання у середовищі селян, що стали об'єктом її пильної уваги, невдоволених настроїв. Брак інформації, яка стосувалася причин біди, що спіткала жителів прикордонних сіл, компенсувався здогадками. Вони набували фантастичного змісту та циркулювали в селянському середовищі у формі чуток. До таких поголосок належала розповсюджена серед жителів польських сіл звістка про те, що радянська влада, переселяючи поляків, таким чином мстить етноспільноті за вбивство Кірова поляком Ніколаєвим¹. Ретранслятором схожих за своєю суттю уявлень був включений до переліку переселенців громадянин Петровський, який жив у с. Юрівка Базалійського району: «Поляків переселяють тому, що нещодавно були викриті зінов'ївці і троцькісти, які хотіли вбити представників партії, а той, який хотів убити Сталіна, був поляком»². Ясна річ, таке пояснення мотивів влади щодо переслідування поляків не мало жодного реального підґрунтя. Воно було викликане домінуванням у селянських спільнотах поляків традиційної общинної моделі світобачення, а саме зумовлювалося існуванням уявлення про колективну відповідальність громади за злочини своїх членів, що були скоєні поза її межами.

Частина переселенців вважала, що депортації зумовлені можливим початком війни із державами, які знаходилися на захід від кордону СРСР, що

¹ Документ № 43. Витяг із протоколу № 6 Вінницької обласної комісії з питань стану депортації // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 187.

² Документ № 14. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 3 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 33.

дійсно співпадало з побоюваннями влади. «Радянська влада переселяє тому, що весною 1937 року буде війна і до цього часу хочуть виселити усіх поляків», – висловлював житель с. Гречани Проскурівського району Вільчук¹. Подібні здогадки висловлював житель с. Чепці Ізяславського району Зембах: «Радвлада знущається над людьми. Більшовики переселяють поляків, боячись, щоб вони не виступили проти радвлади під час війни. Але ми у випадку війни повернемося назад на свою батьківщину і будемо мститися радянській владі»². Не далекими від встановлення істинних причин депортаційної політики радянської влади були й роздуми Берегового із с. Райківці Городецького району: «Переселяють поляків, оскільки бояться, щоб під час війни вони не повстали»³. Обурені селяни висловлювали бажання з приводу того, щоб Польща та Німеччина швидше розпочали війну проти СРСР та звільнили їх від насильницької політики більшовиків: «Скоріше б Польща оголосила Радянському Союзу війну, тоді б радвладу було знищено. У цій війні ми за радянську владу воювати не будемо». «Доки німці не захоплять Росію, порядку тут не буде. Росія блудить і лютує перед своїм кінцем. Ми, німці, не пропадемо, за нами добре дивиться дядько Адольф Гітлер. Ми їдемо в Казахстан, але це не надовго», – у бесіді з групою переселенців сказав житель с. Геральдівки Городницького району Г. Ратке. Ще один німецький переселенець запевняв односельців: «Гітлер не дурний, він

¹ Документ № 8. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 8 червня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 21.

² Документ № 14. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 3 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 32.

³ Документ № 18. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 9 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 42.

сказав, що всі німці в СРСР пограбовані, – так воно і є. Але все буде нам повернено... Незабаром все спалахне від війни, радянська влада оточена кільцем і бачить свій кінець»¹. Одна з мешканок с. Дахнівка Сатанівського району поширювала чутку про те, що «Німеччина та Польща запропонували СРСР очистити кордон на 40 кілометрів і цю територію вони займуть»².

Зміст чуток не обмежувався варіаціями на тему з'ясування «справжніх» причин переселення владою німців та поляків углиб СРСР. Одночасно розповсюджувалися поголоски, які стосувалися поглиблення переселенської політики радянської влади. Зокрема, селами поширювалася інформація, що «вслід за окремими сім'ями незабаром стануть депортувати цілі села»³.

Не бажаючи покидати рідні домівки, переселенці поширювали чутки щодо існування у місцях, куди їх було заплановано переселити, несприятливих кліматичних умов. У с. Медведівка Шепетівського району переселенець Фелінський запевняв односельців, що «в Казахстані люди мруть від спеки та малярії, слід продати всю худобу, оскільки можна залишитися і без худоби, і без грошей»⁴. Подібної думки дотримувалася і переселенка Міске, яка мешкала в с.

¹ Документ № 5. Із спеціального зведення наркома внутрішніх справ УСРР Центральному комітету КП(б)У про переселення польських і німецьких сімей із прикордонних районів Київської області до Казахстану та їх антипереселенські настрої // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга. 2015. С. 65.

² Документ № 13. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про початок наступного етапу депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 1 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 30.

³ Документ № 45. Директива секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського секретареві Жмеринського райкому партії про завдання на період безпосереднього здійснення операції по депортації політично неблагонадійних сімей з прикордонної смуги // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 193.

⁴ Документ № 5. Витяг із спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про висловлювання членів депортованих польських та німецьких

Мехайлючка того ж району. Жінка зазначала: «Слід продати худобу, оскільки ми її до Казахстану не довеземо. В тому краї люди та худоба не витримують спеки». Спираючись на таке судження, переселенка дійшла висновку, що «радянська влада вирішила всіх німців і поляків знищити». Мешканці с. Заріччя Проскурівського району поширювали чутки з приводу існування в Казахстані високого рівня смертності, спричиненого укусами отруйних комах¹. Мешканець с. Андріївка Олевського району стверджував: «Нас переселяють до такого краю, де один раз на місяць проїздить поїзд, один степ і пісок. Те, що нам кажуть про хороше життя, – це неправда, там суцільна пустеля. Ми їдемо на вірну загибель»². Полячка із с. Сусли на Житомирщині Єнжіївська після отримання звістки про переселення, натякаючи на існування в Казахстані гірших ніж в Україні умов проживання, сказала: «Краще тут померти, чим їхати туди. Ви нам зуби не заговорюйте своїми обіцянками про пільги. Ми знаємо, що радянська влада любить тільки обіцяти, якщо щось і дасть, то потім втричі забере. Нас гонять у Казахстан на вірну загибель» (Копійченко, Л. А., Тіміряєв, Є. Р. 2015, с. 15).

Селяни, які були стурбовані звісткою про переселення, вдавалися до різноманітних «антисистемних» дій, що мали засвідчити їхнє невдоволення рішенням влади. Частина обурених селян припиняла дотримуватися колгоспної

родин з прикордонної смуги до Казахстану // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 15.

¹ Документ № 6. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 6 червня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 17.

² Документ № 5. Із спеціального зведення наркома внутрішніх справ УСРР Центральному комітету КП(б)У про переселення польських і німецьких сімей із прикордонних районів Київської області до Казахстану та їх антипереселенські настрої // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга. 2015. С. 65.

трудової дисципліни. Так, 21 травня 1936 р. 80% колгоспників с. Снігів Берездівського району не вийшли на роботу. Обґрунтовуючи таке ставлення до праці, селяни розмірковували: «У колгоспі працювати не слід, так чи інакше нас виселять. Пишуть і говорять, що колгоспники мають бути заможними, але радянська влада робить навпаки, утискує колгоспників, щоб вони ходили обірваними»¹.

Частина жителів після отримання звістки про переселення висловлювала бажання, поки ще залишалася можливість, здійснити втечу до сусідньої Польщі. Переселенці говорили: «Навіщо нам Казахстан, коли Польща поруч»². Особливо приваблювала ця думка тих поляків, які мали у Другій Речі Посполитій родичів. Так, житель с. Ульянівки Берездівського району поляк Квятковський мав намір потрапити до Польщі, де після втечі з СРСР кілька років мешкав його брат³. Переселенець Неверочкін, що мешкав у Ярунському районі, залишив напризволяще дітей та втік разом із дружиною у невідомому напрямку, ймовірно до Польщі⁴. Однак не всі охочі зважувалися на реалізацію свого бажання

¹ Документ № 2. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про вивезення польських та німецьких родин з прикордонної смуги до Казахстану станом на 6 червня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 10.

² Документ № 8. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 8 червня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 21.

³ Документ № 2. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про вивезення польських та німецьких родин з прикордонної смуги до Казахстану станом на 6 червня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 10.

⁴ Документ № 4. Із спеціального зведення наркома внутрішніх справ УСРР Центральному комітету КП(б)У про контрреволюційні виступи в районах переселення Київської області // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга. 2015. С. 63.

залишити Радянський Союз, оскільки боялися, що їх затримують прикордонники¹.

Переселенці спільно обмірковували плани втечі на шляху до місця переселення або одразу після прибуття до нього. Житель Городницького району Кнайп казав: «Якщо тут над нами знущалися і ми терпіли, то там терпіти не будемо. До Японії потрапити легко. Нам, німцям, одразу після прибуття слід зібратися і піти до Японії. А Японія нас перекине до Німеччини»². Мешканець с. Анастасівка Городницького району Полякевич запевняв: «Так чи інакше, я далі Коростеня не поїду. Гроші я маю, вискочу з потяга і піду куди схочу»³.

Ще одним типом спротиву депортації стало оголошення переселенцями голодування. Зокрема, до такого акту вдалася сім'я Вітковських, що мешкала у с. Голохвасти Волочиського району⁴.

Окремі особи, які відмовлялися переселятися, погрожували здійснити самогубство. Мешканець Шепетівки Левицький повідомив: «Я раніше застрелю

¹ Документ № 3. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг вивезення польських та німецьких родин з прикордонної смуги до Казахстану // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 12.

² Документ № 5. Витяг із спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про висловлювання членів депортованих польських та німецьких родин з прикордонної смуги до Казахстану // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 15.

³ Документ № 5. Із спеціального зведення наркома внутрішніх справ УСРР Центральному комітету КП(б)У про переселення польських і німецьких сімей із прикордонних районів Київської області до Казахстану та їх антипереселенські настрої // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга. 2015. С. 65.

⁴ Документ № 5. Витяг із спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про висловлювання членів депортованих польських та німецьких родин з прикордонної смуги до Казахстану // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 15.

себе і мою сім'ю, ніж мене переселять». Деякі селяни запевняли, що по дорозі до нового місця проживання кинуться під колеса поїзда¹.

Селяни, обурені фактом примусового вилучення нерухомого майна, не бажали передавати свої будинки у розпорядження органів радянської влади. Окремі з них казали: «Нізащо свій будинок не залишу, все спалю»². Для деяких селян це стали не просто слова, що у хвилину розпачу людина неусвідомлено «кидає на вітер». Дехто намагався втілити свій намір. Проте владі, зазвичай, вчасно вдавалося попереджати випадки умисного знищення житлових та господарських будівель шляхом підпалу. Попри це, окремим особам у стані афекту таки вдалося спалити майно, що було нажите непосильною працею. У ніч на 23 травня 1936 р. у с. Юрківщина Ярунського району переселенець Аппель здійснив підпал свого будинку³. 29 травня 1936 р. жінка переселенця Вільчака підпалила соломою свою хату, що знаходилася в с. Голохvasti Волочиського району⁴. Тоді ж у с. Тарноруда Волочиського району переселенець Змарачек намагався підпалити власне житло⁵. Переселенці Поплавський із с. Ріпки та

¹ Документ № 3. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг вивезення польських та німецьких родин з прикордонної смуги до Казахстану // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 12.

² Документ № 8. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 8 червня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 21.

³ Документ № 4. Із спеціального зведення наркома внутрішніх справ УСРР Центральному комітету КП(б)У про контрреволюційні виступи в районах переселення Київської області // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга. 2015. С. 63.

⁴ Документ № 3. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг вивезення польських та німецьких родин з прикордонної смуги до Казахстану // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 13.

⁵ Документ № 6. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з

Свінницький із с. Клембівка Ізяславського району теж здійснили спробу знищити свої будинки вогнем¹. Знавіснілі до влади селяни вдавалися й до інших способів знищення майна. Так, одна з переселенських сімей, вирубавши дерева, вимушено позбулася свого фруктового саду².

Загнані у глухий кут селяни говорили про знищення не лише свого майна, а й власності тих осіб, яких звинувачували у своєму виселенні. Переселенка Гороховська, яка мешкала у с. Погорільці Ляховецького району погрожувала напередодні від'їзду разом із своєю хатою спалити ще й садибу секретаря сільради³. Схожі погрози висловлював громадянин Барташевський, що мешкав у с. Грабино-Буренці Ярмолинецького району: «Із села не виїду поки не підпалю хоча б одного активіста»⁴. Житель с. Майдан Олевського району, який підлягав депортації, погрожував підпалити колгоспні будівлі. Переселенець с. Дубровка

прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 6 червня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 17.

¹ Документ № 13. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про початок наступного етапу депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 1 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 29.

² Документ № 13. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про початок наступного етапу депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 1 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 30.

³ Документ № 15. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 4 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 35.

⁴ Документ № 17. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 7 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 39.

того ж району Погоцький взагалі висловив бажання напередодні від'їзду знищити вогнем усе село. «Нехай нас, поляків, пам'ятають», – сказав він¹.

Переселенці закликали один одного до колективних повстанських дій. Житель с. Забара-Давидівка Нежинський запевняв, що «поляки готові за першим сигналом застосувати вила і лопати» (Копійченко, Л. А., Тіміряєв, Є. Р. 2015, с. 15). Переселенець Новицький, який жив в Ізяславі казав: «Якщо б всі люди наполегливо відмовилися їхати на переселення, нікого б не виселили, вони б [представники влади] злякалися волинки»². Одна з переселенок с. Борисове Броневицька зібрала у себе вдома кількох жінок, щоб повідомити: «Дурні наші люди, адже їх 29 сімей переселяють із нашого села. Виступили б всі разом, і їм би була надана допомога, ніхто нічого не зробив би і всі залишилися жити на своїх місцях». Мешканка хутора Дубовий Проскурівського району з метою підбурювання односельчан до повстання поширювала неправдиві чутки про його розгортання в Шепетівському районі³. Дотримуючись подібної тактики, мешканець с. Гуменці Кам'янець-Подільського району Осипчук став поширювачем чутки про те, що в с. Думиново Ориненського району, напередодні від'їзду, переселенці влаштували волинку, під час якої було побито

¹ Документ № 6. Із спеціального зведення наркома внутрішніх справ УСРР Центральному комітету КП(б)У про переселення польських і німецьких сімей із прикордонних районів Київської області до Казахстану та їх антипереселенські настрої // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга. 2015. С. 67.

² Документ № 14. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про перебіг депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 3 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 32.

³ Документ № 5. Витяг із спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УСРР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про висловлювання членів депортованих польських та німецьких родин з прикордонної смуги до Казахстану // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 15.

сільських активістів і комсомольців¹. Жителька с. Гути Кам'янець-Подільського району Яцковецька, умисно розбивши собі голову, ходила селом та збирала жінок з метою влаштування організованого виступу колгоспниць проти переселення².

Невдоволеність переселенців своїм становищем знаходила вияв у завданні фізичних травм представникам радянської влади та навмисному пошкодженні їх майна³. Уже під час сповіщення про переселення житель Ізяслава Соколовський накинувся із ножем в руках на міліціонера та сільських активістів, а його жінка, навмисно розтопивши піч, на знак непокори владі, викликала у власній хаті пожежу⁴. Жителі с. Слобода-Чернецька Новоград-Волинського району поляки Овшієвський та Борецький мали намір здійснити розправу над колгоспником Корзуном за те, що він приймав активну участь в організації роботи з переселення⁵. В с. Ярунь на Житомирщині міліція затримала переселенку, яка,

¹ Документ № 16. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про початок наступного етапу депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 6 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 38.

² Документ № 13. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про початок наступного етапу депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 1 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 30.

³ Документ № 43. Витяг із протоколу № 6 Вінницької обласної комісії з питань стану депортації // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1. 2006. С. 187.

⁴ Документ № 13. Спецзведення заступника наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсона в ЦК КП(б)У про початок наступного етапу депортації польських та німецьких родин з прикордонної смуги Київської та Вінницької областей до Казахстану станом на 1 вересня 1936 року // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 4. 2012. С. 29.

⁵ Документ № 6. Із спеціального зведення наркома внутрішніх справ УСРР Центральному комітету КП(б)У про переселення польських і німецьких сімей із прикордонних районів Київської області до Казахстану та їх антипереселенські настрої // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга. 2015. С. 67.

керуючись подібними мотивами, намагалася підпалити дворові будівлі сільського активіста Козачука¹.

Побоюючись депортації, поляки та німці яких оминула переселенська кампанія, аби не потрапити до когорти осіб, що від їх належало очистити прикордонну зону, залишали будинки та від'їздили углиб України².

Отже, зростання напруженості у міжнародних відносинах протягом 1930-х рр. спонукало більшовиків до вжиття превентивних дій, які були спрямовані на убезпечення режиму від можливої співпраці «західних» національних меншин України із гаданим ворогом під час імовірної агресії європейських держав проти Радянського Союзу. Керуючись цим уявленням, комуністи стали організаторами кількох хвиль примусового переселення з прикордонних районів України «політично неблагонадійного населення», – поляків та німців, – спершу углиб республіки, а згодом і за її межі, до Казахстану. Після оголошення про депортацію підлеглі їй родини протягом кількох днів під наглядом уповноважених представників влади мали підготуватися до від'їзду. Переселенцям дозволяли брати у дорогу негроміздкі речі та тварин, які перебували на утриманні в господарстві. Залишене рухоме майно, житлові будинки та господарські споруди переходили у розпорядження держави. Позбавлені доступу до джерел правдивої інформації, схвильовані своїм становищем переселенці ставали ретрансляторами здогадок різного ступеню достовірності: з приводу причин депортації, умов проживання на нових місцях

¹ Документ № 4. Із спеціального зведення наркома внутрішніх справ УСРР Центральному комітету КП(б)У про контрреволюційні виступи в районах переселення Київської області // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга. 2015. С. 63.

² Документ № 5. Із спеціального зведення наркома внутрішніх справ УСРР Центральному комітету КП(б)У про переселення польських і німецьких сімей із прикордонних районів Київської області до Казахстану та їх антипереселенські настрої // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга. 2015. С. 65.

тощо. Поширюючи провокаційні чутки, занепокоєні переселенням селяни нерідко закликали один одного до підняття повстання. Проте реальними проявами спротиву поляків і німців депортації здебільшого стали випадки втеч до сусідньої Польщі, порушення ними трудової дисципліни, погрози на адресу осіб, які були причетні до організації переселенської кампанії, акції знищення майна.

Бугай, Н. Ф. 2006. *Народы Украины в «Особой папке Сталина»*. Москва: Наука.

Васильєв, В., Місінкевич, Л., Подкур, Р. 2008. Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 1.* Хмельницький. С. 9-130.

Деннингхаус, В. 2011. *В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917 – 1938 гг.)*. М: РОССПЭН.

Єременко, Т. І. 1994. *Польська національна меншина в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ століття*. Київ.

Ковальчук, С. 2012. Про депортацію на Славутчині. *Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 4.* Хмельницький. С. 163-168.

Копицяк, Ц. 2008. Втеча серед ночі. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 1.* Хмельницький. С. 635-639.

Копійченко, Л. А., Тіміряєв, Є. Р. 2015. Шлях до Казахстану. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 7. Частина друга.* Житомир: Полісся. С. 9-21.

Кульчицький, С. В. 1998. Депортації польського і німецького населення з України (1934 – 1937 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 4. С. 196-208.

Кур'ята, Б. С. 2006. З Полісся до степів Казахстану. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Житомирська область. Кн. 1.* Житомир. С. 140-142.

Подкур Р. Ю. 2001. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 року в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, 13. С. 105-126.

Розовик О. 2019. Виселення жителів прикордонної зони УСРР у східні райони республіки (1934 – 1935 рр.). *Facta Simonidis*, 12. S. 313-325.

Чирко Б. В. 2016. *Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної систем (перша половина XX століття)*. Київ: АМУ.

Stronsky, G. 2013. 75 lat temu na Ukrainie... O represjach stalinizmu wobec Polaków w latach 30 XX wieku. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 4. S. 89-121.

Bugay, N. F. 2006. *Narody Ukrainy v «Osoboy papke Stalina» [The Peoples of Ukraine in the «Stalin's Special Folder»]*. Moskva: Nauka. [In Russian]

Chyrko B. V. 2016. *Nimetska natsionalna menshyna v Ukraini: etnopolitychni ta sotsialno-ekonomichni protsesy v umovakh radianskoi politychnoi system (persha polovyna XX stolittia) [The German National Minority in Ukraine: Ethnopolitical and Socio-Economic Processes in the Soviet Political System (First Half of the Twentieth Century)]*. Kyiv: AMU. [In Ukrainian]

Denningkhaus, V. 2011. *V teni «Bolshogo Brata»: Zapadnyye natsionalnyye menshinstva v SSSR (1917 – 1938 gg.) [In the Shadow of the «Big Brother»: Western National Minorities in the USSR (1917 – 1938)]*. M: ROSSPEN. [In Russian]

Kopiichenko, L. A., Timiriaiev, Ye. R. 2015. Shliakh do Kazakhstanu [The Way to Kazakhstan]. *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Zhytomyrska oblast. Kn. 7. Chastyna druha. Zhytomyr: Polissia. S. 9-21. [In Ukrainian]*

Kopytsiak, Ts. 2008. Vtecha sered nochii [Escape in the Middle of the Night]. *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Khmelnytska oblast. Kn. 1. Khmelnytskyi. S. 635-639. [In Ukrainian]*

Kovalchuk, S. 2012. Pro deportatsiiu na Slavutchyni [On Deportation in Slavutych]. *Reabilitovani istoriiei. U dvadtsiaty semy tomakh. Khmelnytska oblast. Kn. 4. Khmelnytskyi. S. 163-168. [In Ukrainian]*

Kulchytskyi, S. V. 1998. Deportatsii polskoho i nimetskoho naselennia z Ukrainy (1934 – 1937 rr.) [Deportations of the Polish and German Population from Ukraine (1934 – 1937)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 4. S. 196-208. [In Ukrainian]

Kur'iata, B. S. 2006. Z Polissia do stepiv Kazakhstanu [From Polissya to the Steppes of Kazakhstan]. *Reabilitovani istoriieiu: U dvadtsiaty semy tomakh. Zhytomyrska oblast. Kn. 1.* Zhytomyr. S. 140-142. [In Ukrainian]

Podkur R. Yu. 2001. Pereselennia «politychno neblahonadiinykh» hromadian Ukrainy na pochatku 1935 roku v konteksti represyvnoi polityky partiino-derzhavnogo kerivnytstva SRSR [Resettlement of “Politically Unreliable” Citizens of Ukraine in Early 1935 in the Context of the Repressive Policy of the Party and State Leadership of the USSR.]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 13. S. 105-126. [In Ukrainian]

Rozovyk O. 2019. Vyselennia zhyteliv prykordonnoi zony USRR u skhidni raiony respubliky (1934 – 1935 rr.) [Eviction of Residents of the Border Zone of the USSR in the Eastern Regions of the Republic (1934 – 1935)]. *Facta Simonidis*, 12. S. 313-325. [In Ukrainian]

Stronsky, G. 2013. 75 lat temu na Ukrainie... O represjach stalinizmu wobec Polaków w latach 30 XX wieku [75 years ago in Ukraine... On the Repressions of Stalinism against Poles in the 1930s]. *Przegląd Wschodnioeuropejski*, 4. S. 89-121. [In Polish]

Vasyliiev, V., Misinkevych, L., Podkur, R. 2008. Politychni represii radianskoi doby na Khmelnychchyni [Political Repressions of the Soviet Era in the Khmelnytsky Region]. *Reabilitovani istoriieiu: U dvadtsiaty semy tomakh. Khmelnytska oblast. Kn. 1. Khmelnytskyi*. S. 9-130. [In Ukrainian]

Yeremenko, T. I. 1994. *Polska natsionalna menshyna v Ukraini v 20 – 30-ti rr. XX stolittia* [Polish National Minority in Ukraine in the 1920s – 1930s]. Kyiv. [In Ukrainian]